

Διδακτική Ενότητα 15η - Ορισμός της αρετής

Ερμηνευτικά σχόλια

Οἷον...: Στο κείμενο που προηγείται ο Αριστοτέλης είχε διατυπώσει τη θέση ότι στα πάθη υπάρχει ἔλλειψη και υπερβολή και μεσότητα. Εδώ αποδεικνύει την παραπάνω θέση επαγωγικά, με παραδείγματα συναισθημάτων στα οποία διαπιστώνονται η υπερβολή και η ἔλλειψη, επισημαίνοντας επιπλέον ότι το «**μᾶλλον**» (=υπερβολή) και το «**ἥττον**» (= ἔλλειψη) δεν είναι καλά. Βεβαίως ο μετριάσμος των παθών με τη μεσολάβηση της αρετής δεν σημαίνει την εξολόθρευσή τους, αλλά τη μεταμόρφωση και ανάπλασή τους έτσι, ώστε η ποσότητα αυτών να μετατραπεί σε ποιότητα ηθική. [Οι αρχαίοι Έλληνες γενικά είχαν δίκιο όταν υποστήριζαν, ότι για να παραγάγει κανείς οποιοδήποτε αγαθό απαιτούνται ορισμένες ποσοτικές σχέσεις, η ποιότητα στηρίζεται στην ποσότητα.]

φοβηθῆναι, θαρρῆσαι, ..., λυπηθῆναι: Ο Αριστοτέλης προτιμά εδώ να αναφερθεί στα πάθη μέσω απαρεμφάτων. Θέλει να τονίσει ότι στην περίπτωση της ηθικής δεν έχει τόσο σημασία το συναίσθημα που αναπτύσσει ο άνθρωπος στην ψυχή του, αλλά η έμπρακτη εκδήλωσή του. Η αρετή και η κακία κρίνονται πάντα στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων (Φάκελος Υλικού σ. 139).

μᾶλλον καὶ ἥττον: Είναι εύκολο να καταλάβουμε, ότι δίπλα σ' αυτά του συγκριτικού βαθμού επιρρήματα πρέπει να προστεθεί μια γενική συγκριτική τοῦ δέοντος λαμβάνοντας υπόψη ότι η λέξη που κυριαρχεί στο απόσπασμα είναι η λέξη **δεῖ**⁴⁷.

τὸ δ' ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς: Η ἀρετὴ προσπαθεῖ το **μᾶλλον** καὶ **ἥττον** της υπερβολῆς καὶ της ἐλλειψης νὰ το οδηγήσει στο «**μέσον**», ὥστε νὰ ἐπιτύχει το **εὖ** της ἀρετῆς.

Ο συλλογισμός

1η προκείμενη (μείζων): τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἔνεκα καὶ ὡς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον

2η προκείμενη (ελάσσων): ὅπερ (= τὸ ἄριστον) ἐστὶ τῆς ἀρετῆς [Η ετυμολογικὴ συγγένεια των δύο ἐννοιῶν, κατὰ τον Ἀριστοτέλη, σημαίνει ὅτι ὑπάρχει καὶ νοηματικὴ σχέση μεταξύ τους.]

μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς: Στη συγκεκριμένη φράση α) δίνεται ἐμφαση (προβολή των δύο συντακτικῶν μελῶν) με την παρουσία των **τε καὶ** β) ἡ αναφορικὴ ἀντωνυμία ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στη λέξη **ἄριστον**, καθὼς μάλιστα δημιουργεῖται καὶ ἓνας ετυμολογικὸς συσχετισμὸς με τὴ λέξη **ἀρετὴ**. Επιπλέον, ἡ σειρά που διάλεξε στο σημεῖο αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης για τὴ διατύπωση των σκέψεών του καθιστοῦσε ἀπαραίτητο νὰ ἀκουσθεῖ κάποια στιγμή ἡ λέξη **ἀρετὴ**. [Ἴσως μάλιστα στο συγκεκριμένο σημεῖο νὰ ὑπάρχει καὶ φθορὰ του κειμένου καὶ ἡ φράση νὰ εἶχε τὴ μορφή **μέσον τι καὶ ἄριστον**, που θὰ ἦταν ἡ λογικὴ συνέπεια καὶ ἀπόληξη μιᾶς ιδέας, ὅπως τὸ υποκειμενικὸ **μέσον**⁴⁸.]

Συμπέρασμα: ἀρετὴ ἐστὶν τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἔνεκα καὶ ὡς δεῖ.

Η θέση του Ἀριστοτέλη για τὰ συναισθήματα

Ο Ἀριστοτέλης οὔτε ἐκθειάζει, ἀλλὰ οὔτε καὶ καταδικάζει τὶς τάσεις που εἶναι ἐγγενεῖς στον ἄνθρωπο· αὐτὲς οἱ τάσεις εἶναι ἀδιάφορες καθ'αυτὲς, γίνονται ἀγαθές ἢ κακές ὅταν, ἀντίστοιχα ὑποτάσσονται ἢ κυριαρχοῦν πάνω στον «δίκαιο κανόνα», τον ὁποῖο ἡ ἐλλογὴ φύση μας

συλλαμβάνει για τον εαυτό της και προσπαθεί να επιβάλλει σε αυτές⁴⁹. Το ερώτημα που τίθεται είναι: πώς θα εμφυσήσουμε νοημοσύνη στα συναισθήματά μας, ώστε να φθάσουμε στην αυτοκυριαρχία; Με την αγωγή και την παιδεία, όπως ισχυρίστηκε και ο Πλάτων. Στη συγκεκριμένη ενότητα ο Αριστοτέλης διευκρινίζει τις προϋποθέσεις βάσει των οποίων ένα συναίσθημα ή μία πράξη μπορεί να χαρακτηριστεί ως μεσότης. Αναλυτικότερα:

- **ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἕνεκα καὶ ὡς δεῖ:** Για να διαπιστώσουμε αν η συμπεριφορά ενός ανθρώπου είναι μεσότητα, αρετή δεν αρκεί μόνο να γνωρίζουμε το είδος του συναισθήματος ή της πράξης, αλλά πρέπει να εξετάσουμε τις παρακάτω παραμέτρους:

1. τον χρόνο εκδήλωσης του συναισθήματος
2. τις συνθήκες εκδήλωσης του συναισθήματος
3. τα πρόσωπα προς τα οποία εκδηλώνεται το συναίσθημα
4. τον σκοπό της εκδήλωσης του συναισθήματος
5. τον τρόπο της εκδήλωσης του συναισθήματος

Αυτό σημαίνει ότι η ίδια συμπεριφορά σε άλλο χρόνο, ή κάτω από διαφορετικές συνθήκες ή όταν αναφέρεται σε άλλους ανθρώπους ή εκδηλώνεται με διαφορετικό τρόπο και σκοπό μπορεί να είναι άλλοτε αρετή και άλλοτε κακία⁵⁰. Πάντως, ο Αριστοτέλης φροντίζει έπειτα να προφυλάξει την άποψή του από κάθε παρανόηση, τονίζοντας ότι όλα τα κατονομάσιμα συναισθήματα ή ενεργήματα δεν επιδέχονται μεσότητα: π.χ. αναισχυντία, φθόνος, μοιχεία, κλοπή, φόνος (άνδροφονία) προϋποθέτουν φαυλότητα⁵¹.

- **δεῖ...(δεῖ)...(δεῖ)...(δεῖ)...δεῖ:** Η επανάληψη του **δεῖ** καθορίζει το άριστο, τη μεσότητα, την αρετή, γιατί, όπως είναι γνωστό, το δεῖ δηλώνει το ορθό στο ηθικό πεδίο. Αλλά τίθεται το ερώτημα με ποια κριτήρια καθορίζεται αυτή η ορθότητα;

1. Το πρώτο κριτήριο που καθορίζει την ορθότητα, τη μεσότητα, το **δεῖ** (το τι πρέπει και τι δεν πρέπει) αν λάβουμε υπόψη τις ιστορικοκοινωνικές συνθήκες της εποχής, είναι το πνεύμα της κοινότητας, οι κανόνες της κοινωνικής και πολιτικής συμβίωσης μέσα στην πόλη-κράτος.

Η σχέση ηθικής και πολιτικής

Όπως είναι γνωστό, η πόλη - κράτος είναι πιο βασικό πολιτικό σχήμα μέσα στο οποίο κινείται ο αρχαίος Έλληνας, ακόμα και στα χρόνια της παρακμής της (4^{ος} αι.) οπότε και ζει ο Αριστοτέλης. Αλλά η πόλη-κράτος δεν είναι μόνο ένα πολιτικό σχήμα, αλλά εκφράζει ολόκληρο το πνεύμα με το οποίο διασφαλίζεται η συνέχεια και η παράδοση, το πνεύμα της κοινότητας, οι κανόνες της κοινής συμβίωσης με τους οποίους πρέπει κάθε άτομο να μετρήσει τον εαυτό του, για να διαπιστώσει αν ενεργεί σωστά. Έτσι, ενάρετος πολίτης είναι αυτός που είναι καλός συμπολίτης, που κάνει το καθήκον του απέναντι στην πόλη-κράτος. Δηλαδή η αρετή του αρχαίου Έλληνα είναι «πολιτική» έχει σχέση με τον άνθρωπο ως πολιτικό ον, δεν είναι προσωπική, ατομική αρετή. Αν η πράξη του πολίτη είναι σύμφωνη με τους κανόνες της κοινωνικής συμβίωσης, τότε είναι ενάρετη.

2. Ένα δεύτερο κριτήριο (που αναφέρεται σε ένα άλλο έργο του, τα **Αναλυτικά "Υστερα** 97b 15-20) ήταν για τον αρχαίο Έλληνα το συγκεκριμένο παράδειγμα πραγματωμένης αρετής που εμπεριέχεται στην παράδοση του τόπου του, την παλαιότερη (μυθική) αλλά και την πιο πρόσφατη (ιστορική): τα πρότυπα, οι άνδρες - φορείς των αρετών, **οἱ σπουδαῖοι ἄνδρες**.
3. Ένα τρίτο κριτήριο, το οποίο θα αναφερθεί στην επόμενη ενότητα, είναι ο ορθός λόγος, ο οποίος δίνει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να εφαρμόζει στις καθημερινές περιστάσεις της ζωής του το ηθικά ορθό, το δεῖ.

Αποτελεί την πνευματική δραστηριότητα που δίνει τις κατευθυντήριες γραμμές για το ανθρώπινο πράττειν⁵².

Η σημασία των διευκρινίσεων για τη μεσότητα

Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης εισάγει μια νέα φιλοσοφική θεώρηση αντιμετώπισης των καταστάσεων, που κυκλώνουν τον άνθρωπο στην καθημερινή του συμπεριφορά και τον προβληματίζουν για το τι πρέπει να πράξει. Με την ηθική της καταστάσεως, που εισηγείται ο φιλόσοφος, επιβάλλει την έννοια του **καιρού** και των περιστάσεων για την ηθική δράση. Αυτό ακριβώς εννοεί με την έννοια της μεσότητας ο Αριστοτέλης· εννοεί τόσο την αποφυγή των άκρων στα πάθη και στις πράξεις του ανθρώπου, όσο και τη δράση αυτού σύμφωνα με τον καιρό και τους λοιπούς όρους, που στοιχειοθετούν την ηθική περίσταση, μέσα στην οποία πρέπει να δράσει και να εφαρμόσει το ηθικά σωστό. Επομένως, η υποκειμενική μεσότητα δεν είναι κάτι το αυθαίρετο, αλλά συγκεκριμενοποιείται και αποτελεί συνάρτηση αφενός των 5 παραμέτρων που αναφέρθηκαν και αφετέρου των 3 κριτήριων που καθορίζουν το ηθικά ορθό. Έτσι, **στην ενότητα αυτή κάνει με έναν τρόπο απέριττο και σαφή την τόση βασική για την περί αρετής διδασκαλία του διάκριση μεταξύ της αντικειμενικής και της υποκειμενικής μεσότητας**.

όμοίως... τὰς πράξεις: Επαναλαμβάνοντας ο Αριστοτέλης ότι, **όπως στα συναισθήματα έτσι και στις πράξεις**, υπάρχει υπερβολή και έλλειψη και «μέσον», και επίσης ότι η ηθική αρετή αναφέρεται στα συναισθήματα και τις πράξεις προωθεί τη σκέψη του.

Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη ... καὶ κατορθοῦται ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς: Η διπλή χρήση των **δεῖ** (**ὅτε δεῖ, ὡς δεῖ**), τα τρία **δεῖ** που εννοούνται (**ἐφ' οἷς**

(δεῖ), πρὸς οὓς (δεῖ), οὗ ἕνεκα (δεῖ)), η εννοούμενη γενική συγκριτική (καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον (τοῦ δέοντος)) και οι ρηματικοί τύποι **ψέγεται** και **ἐπαινέεται** υποδηλώνουν τον κοινωνικό/πολιτικό χαρακτήρα της αρετής, η οποία καλλιεργείται ως προορισμός από την «πόλιν». Οι τύποι αυτοί φανερώνουν ότι ο Αριστοτέλης έδινε πολύ μεγάλη σημασία στην άποψη της κοινής γνώμης ως έκφραση των πολιτών της πόλης, του υψηλότερου τύπου κοινωνίας που μπορεί να πετύχει την ευδαιμονία. Η κοινή γνώμη, δηλαδή η κοινωνία, είναι αυτή που καθορίζει τι είναι σωστό και τι λάθος, ποια συμπεριφορά πρέπει να ακολουθούμε και ποια όχι και αυτή είναι που ψέγει ή επαινεί τα συναισθήματα και τις πράξεις μας. Οι καθιερωμένες αξίες της κοινωνίας αποτελούν ένα αντικειμενικό δεδομένο για τον εκάστοτε πολίτη. Εξισορροπείται έτσι ο προσωπικός-υποκειμενικός χαρακτήρας της ηθικής (Φάκελος Υλικού, σ. 139).

Στην ενότητα αυτή ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί κάποιες εκφράσεις, για να αξιολογήσει την υπερβολή, την έλλειψη και τη μεσότητα. Έτσι απορρίπτει την υπερβολή (μᾶλλον) και την έλλειψη (ἥττον) αρχικά με μια ήπια φράση, **ἀμφοτέρα οὐκ εὔ**, η οποία αποτελεί και σχήμα λιτότητας. Στη συνέχεια γίνεται πιο σαφής και κατηγορηματικός λέγοντας πως η υπερβολή και η έλλειψη αποτελούν σφάλμα και κατακρίνονται (ἡ μὲν ὑπερβολὴ ἀμαρτάνεται καὶ ψέγεται καὶ ἡ ἔλλειψις). Αντίθετα, η μεσότητα σχετίζεται με το **ἄριστον** και την αρετή, είναι το σωστό και επαινείται (**τὸ δὲ μέσον ἐπαινέται καὶ κατορθοῦται**). Οι ρηματικοί τύποι **ἀμαρτάνεται** και **κατορθοῦται** αναφέρονται στο έργο του υποκειμένου της ηθικής πράξης, ενώ οι φράσεις **ὅτε δεῖ ... ὡς δεῖ** και οι ρηματικοί τύποι **ψέγεται** και **ἐπαινέεται** υποδηλώνουν την κοινωνική διάσταση της αρετής⁵³.

⁵³ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=136#3

1^η Προκείμενη:

α) ἡ μὲν ὑπερβολή... καὶ ἡ ἔλλειψις:

υπερβολή $\Rightarrow$ αμαρτία = σφάλμα $\Rightarrow$ ψόγος

ἐλλειψη $\Rightarrow$ αμαρτία = σφάλμα $\Rightarrow$ ψόγος

β) τὸ δὲ μέσον...κατορθοῦται:

μεσότητα $\Rightarrow$ επιτυχία του ορθού $\Rightarrow$ έπαινος

(κατορθοῦται)

Όταν στις πράξεις και στα πάθη έχουμε

A) υπερβολή ή έλλειψη, τότε αυτή η συμπεριφορά θεωρείται εσφαλμένη και επικρίνεται

B) μεσότητα, τότε λέμε ότι πετυχαίναμε το ορθό και αυτό το πράγμα επαινείται.

2η Προκείμενη:

ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς: και τα δύο αυτά (ο έπαινος & το όρθο) πάνε μαζί με την αρετή

Η επιτυχία του ορθού και ο έπαινος αυτού του πράγματος είναι ιδιότητα της αρετής, είναι αρετή.

Συμπέρασμα:

Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετή

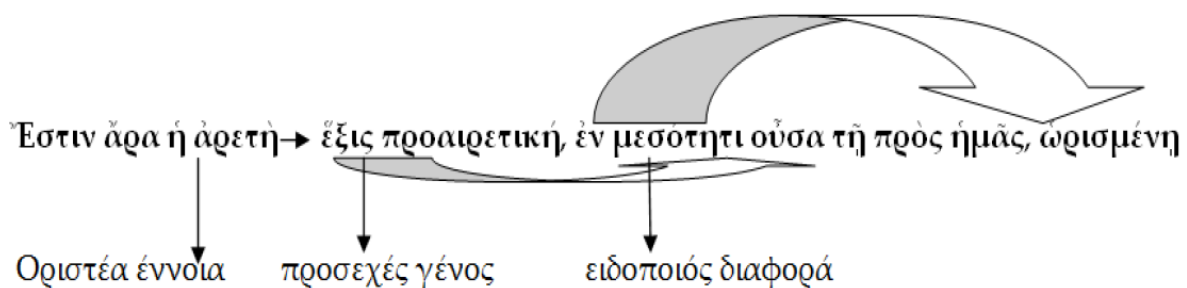
Άρα, η αρετή είναι κάποια μεσότητα.

☞ Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αυτό το σημείο επιλέγει την οριστική έγκλιση στη διατύπωση του συμπεράσματος, γεγονός που δείχνει τη βεβαιότητα του φιλοσόφου για τη θέση του. Στο συμπέρασμα, το οποίο προκύπτει λογικά, η αρετή ορίζεται ως «κάποια» (τις) μεσότητα, διατηρεί δηλαδή την υποκειμενικότητα στον προσδιορισμό του περιεχομένου της. Η αρετή είναι

απλώς μια μορφή μεσότητας, προσδιοριζόμενη από τις πέντε σταθερές μεταβλητές (**δεῖ**), και όχι συγκεκριμένη αντικειμενικά και απόλυτα καθορισμένη για όλους μεσότητες.

Βρισκόμαστε στο πιο κεντρικό σημείο του ανθολογημένου αποσπάσματος, αλλά και γενικά της ηθικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, στον ορισμό της αρετής.

Ο ορισμός της αρετής κατά τον Αριστοτέλη

ἕξις προαιρετική:

- Η αρετή είναι **ἕξις**· με το συγκεκριμένο ὄρο ο Αριστοτέλης προσδιόρισε το γένος της αρετής. Ἐτσι, γενικά, **ἕξις** είναι να βρίσκεται ένας άνθρωπος ύστερα από άσκηση (ἔθος) σε μια διαρκή κατάσταση, σε μια κατάσταση τέτοια ώστε το άτομο να ενεργεί με ένα μόνιμο και σταθερό τρόπο. Επειδή, όμως, **ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις** γίνονται, μόνο οι καλές ενέργειες έχουν σχέση με την αρετή⁵⁵.

Επιπλέον:

α) πρέπει αυτή να χαρακτηρίζεται από **προαίρεσιν**. πβ **πᾶς ἐπιστήμων τὸ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἰρεῖται**. (B6, εδ. 8)

Τι είναι, όμως, **προαίρεσις**; Είναι το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της αρετής, το οποίο **δεν πρέπει να ταυτίζεται**:

- με την εκούσια πράξη, αφού και τα παιδιά και τα ζώα ενεργούν εκούσια, αλλά όχι ύστερα από ώριμη σκέψη.

- ο με την επιθυμία, αφού και τα άλογα ζώα έχουν επιθυμία.
- ο με τη βούληση, αφού αυτή μπορεί να στρέφεται σε πράγματα αδύνατα ή που δεν εξαρτώνται από εμάς.

Αντίθετα η **προαίρεσις** στρέφεται σε σκοπούς που είναι προσιτοί (**περί τὰ ἐφ’ ἡμῖν**)· επίσης, στρέφεται και στα μέσα γιατί με την **προαίρεσιν** επιλέγουμε τα μέσα που χρειάζονται για να πραγματοποιήσουμε τον σκοπό μας. Επομένως, είναι η εκλογή, ύστερα από ώριμη σκέψη, ενός πράγματος που επιθυμώ ανάμεσα από δύο ή περισσότερα πράγματα που έχω στην εξουσία μου και που είναι προσιτά σε μένα με την απόφαση και διάθεση να προχωρήσω στην πράξη. Η προαίρεσις είναι ο πυρήνας της ηθικής πράξης, η βάση της αρετής. Αν αποφασίσω ύστερα από ώριμη σκέψη, τότε μόνον η πράξη μου, εφόσον βέβαια έχει και τις άλλες προϋποθέσεις (μεσότητα κ.τ.λ) είναι ενάρετη. Αυτό σημαίνει ότι ο Αριστοτέλης στην ηθική δέχεται την ελευθερία της βουλήσεως⁵⁶. Η «προαίρεσις» αποτελεί, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τον έναν από τους τρεις αναγκαίους όρους για την ύπαρξη της αρετής. Οι άλλοι δύο όροι είναι:

α) ο άνθρωπος να έχει **συνείδηση της πράξης** του (είδως) και β) να την πραγματοποιεί **με σιγουριά και σταθερότητα (βεβαίως και άμετακινήτως).**

Στο πλαίσιο της ηθικής διδασκαλίας του Αριστοτέλη ανατίθεται καθοριστικός ρόλος στην προαίρεση. Ο λόγος είναι ότι αποτελεί ελεύθερη και συνειδητή επιλογή του ενός ή του άλλου τρόπου ζωής, επιλογή που οδηγεί σε συγκεκριμένες αποφάσεις σε κάθε μία επιμέρους περίπτωση. Δίκαιος δεν είναι αυτός που τυχαίνει να κάνει κάποιες δίκαιες πράξεις, αλλά αυτός που συνειδητά επέλεξε τη δικαιοσύνη ως στάση ζωής και ακολουθεί στις επιμέρους επιλογές του την αντίστοιχη σταθερή πορεία.

μεσότητα πρὸς ἡμᾶς ὠρισμένη λόγῳ ... ὥ ἂν φρόνιμος, ὀρίσειεν: Στη συνέχεια ο ορισμός της αρετής προχωρεί στην ειδοποιό διαφορά της αρετής. Η αρετή είναι **μεσότης** με κριτήριο εμάς, υποκειμενική μεσότητα **πρὸς ἡμᾶς** ὄχι κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα. Η «υποκειμενική» αυτή μεσότητα, ενώ φαίνεται ότι μπορεί να οδηγήσει στην αυθαιρεσία και στην εύκολη λύση του συμβιβασμού, ο Αριστοτέλης καθορίζει εκείνα τα κριτήρια ορθότητάς της, ὥστε να αντικειμενικοποιείται ως ἓνα βαθμὸς⁵⁷. Ἦδη αναφερθήκαμε τόσο στις 5 παραμέτρους που διαμορφώνουν την ηθική περίσταση (χρόνος, τρόπος κλπ), όσο στα 3 κριτήρια που προσδιορίζουν το ηθικά ορθό (πόλη-κράτος, παράδοση, ορθός λόγος). Εδώ αναφέρεται στον ορθό λόγο, ὅπως αὐτός εκφράζεται ἀπὸ τον φρόνιμον πολίτη.

ὠρισμένη λόγῳ ... ὥ ἂν φρόνιμος, ὀρίσειεν:

Η σημασία του ορθού λόγου στον Αριστοτέλη

Ο ορισμός της ηθικής αρετής περιέχει την αναφορά σε μια αρετή του νου. Για να είναι ηθικά ενάρετος, πρέπει είτε να διαθέτει ο ίδιος φρόνηση, είτε να ακολουθεί το παράδειγμα ενός φρόνιμου ανθρώπου. Η ορθή πράξη καθορίζεται πράγματι ἀπὸ την εφαρμογή γενικών αρχών (το δεῖν) στους ὅρους της συγκεκριμένης περίπτωσης (χρόνος, τρόπος κλπ) χάρις σε μια λογική διαδικασία⁵⁸. Η έννοια του ορθού λόγου είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της: αριστοτελικής ηθικής: είναι μια διανοητική ποιότητα η οποία στην ηθική του Αριστοτέλη έχει την ίδια λειτουργία με τη γνώση των Ιδεών στον Πλάτωνα. Αυτή η ικανότητα να βλέπουμε σωστά τα πράγματα, στον Αριστοτέλη ἀντίθετα με τον Πλάτωνα, δεν ἔχει τίποτε μυστηριώδες, ἀλλὰ είναι κάτι ἐμφυτο (λογική ἔχουν ὅλοι οι ἄνθρωποι), που καλλιεργούμενο με την αγωγή, γίνεται τελικά, καρπὸς της ἐμπειρίας και της σοφίας. Βέβαια, αν και ο Αριστοτέλης επεξεργάστηκε φιλοσοφικά την έννοια του ορθού λόγου,

αυτή η έννοια είναι σωκρατική κληρονομιά⁵⁹. Η **φρόνησις** δεν είναι ούτε σοφία, ούτε επιστήμη, ούτε τέχνη «είναι μία έξη που ενέχει τον ορθό λόγο, που οδηγεί στην αλήθεια σε ό,τι φορά το καλό και το κακό για τον άνθρωπο» (**Ηθικά Νικομάχεια** 1140b 5-6). [Σε άλλα σημεία, π.χ. στις Ενότητες 7 και 9, σημαίνει τη διανοητική ικανότητα του ανθρώπου στο σύνολό της, ενώ στην Ενότητα 1 ο όρος φρόνησις είναι ισοδύναμος νοηματικά με τους όρους σοφία ή επιστήμη.]

☞ Η ηθική αρετή για τον Αριστοτέλη είναι ουσιαστικά φρόνηση σε διάφορες μορφές και εκδοχές ανάλογα με τις περιστάσεις. Για τον λόγο αυτό άλλωστε ο Αριστοτέλης μιλά για τον φρόνιμο ως μέτρο και πρότυπο της αρετής. Με τη φρόνηση η ηθική αρετή γίνεται πλήρης, ολοκληρώνεται καθώς αποκτά πλήρως «λόγο», δηλαδή πρακτικό λόγο ο οποίος όχι μόνο καθορίζει το αγαθό κάθε φορά αλλά και επιτάσσει την πράξη του, διαμορφώνει την επιθυμία του αλόγου⁶⁰.

Ορθός λόγος δεν είναι βέβαια η λογική του οποιουδήποτε ανθρώπου, αλλά του **φρόνιμου**. Η λογική του **φρόνιμου** είναι ικανή να διακρίνει την αλήθεια μέσα στα πράγματα και να εκτιμά κάθε φορά το ορθό για να μπορεί να επιλέγει το δέον και να το πράττει⁶¹. Κατά την Αριστοτελική αντίληψη ο **φρόνιμος** διαθέτει μια φωτισμένη κριτική ικανότητα μέσω της οποίας διακρίνει τι πρέπει να θεωρηθεί ως αξιόλογο⁶². Μ' αυτή τη σκέψη ο Αριστοτέλης τονίζει ότι, το να βρει κάποιος σ' όλα τη μεσότητα, είναι βέβαια δύσκολο· δεν μπορεί δηλαδή ο καθένας, αλλά μόνο **ο είδώς**. Γι' αυτό η αρετή είναι σπάνια, αξιέπαινη κι όμορφη⁶³. Επομένως, κριτήριο είναι ο **φρόνιμος** άνθρωπος, ένας συγκεκριμένος άνθρωπος που έζησε ή ζει ανάμεσά μας και κατόρθωσε να πραγματώσει την αρετή. Η αρετή του

Αριστοτέλη (υποκειμενική και σχετικοποιημένη με βάση τα συγκεκριμένα περιστατικά) είναι ανθρώπινη⁶⁴. Επίσης κατοχυρώνεται η δυνατότητα προόδου και ηθικής βελτιώσεως.

λόγος: ο λόγος - φρόνηση αποτελεί ένα από τα στάδια της πορείας προς την αρετή, αφού με αυτόν ο άνθρωπος μπορεί να διακρίνει τις καλές από τις κακές πράξεις. Το άλλο στάδιο είναι ο νόμος, που συνηθίζει τους ανθρώπους να ενεργούν ενάρετα ως πολίτες. Άρα, ο λόγος βοηθά τον νόμο να τελειοποιεί το έργο του.

φρόνιμος: η φρόνηση συνδέεται με τον λόγο και αν υπάρχει αυτή, υπάρχουν συγκεντρωμένες στον άνθρωπο και όλες οι άλλες αρετές. Ο φρόνιμος άνθρωπος είναι αυτός που θα καθορίσει με τη λογική του το **δέον**, τις σωστές ενέργειες που πρέπει να ακολουθούνται μέσα στην κοινωνία. Το περιεχόμενο, όμως, της έννοιας «φρόνιμος» και «δέον» δεν μπορεί να καθοριστεί με σαφήνεια. Στον αντικειμενικό προσδιορισμό τους παίζει ρόλο τόσο η ανθρώπινη λογική όσο και η εποχή, η κοινωνία, τα πρότυπα των ανθρώπων, στοιχεία τα οποία συνεχώς μεταβάλλονται⁶⁵.

- **Μεσότης δύο κακιών:** Ολοκλήρωση του ορισμού της αρετής προσδιορίζοντας και το χαρακτήρα της έννοιας που είναι αντίθετη από την αρετή, της κακίας. Η αρετή είναι μεσότητα ανάμεσα σε δύο κακίες που προσδιορίζονται, όμως, από την υπερβολή και την έλλειψη σε σύγκριση με το **δέον**.

τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὕρισκιν καὶ αἰρεῖσθαι: Η αρετή αναζητά και «αἰρεῖται» τη μεσότητα. Η αρετή από μόνη της επιλέγει και ευρίσκει το **μέσον**. Η αρετή ως μεσότης δεν αποτελεί ποσοτικό συμψηφισμό ετερόκλητων πραγμάτων, αλλά είναι το αποτέλεσμα μιας αξιολογικής

συνθέσεως των συναισθημάτων, όπου οι ποσοτικές αντιθέσεις αυτών συναιρούνται σε μία ποιοτική σύνθεση. Η αρετή από πλευράς μεν περιεχομένου ευρίσκεται στο μέσο δύο ακροτήτων (της υπερβολής και της έλλειψης), ως αξία όμως και ηθικό επίτευγμα είναι το ύψιστον, η μεσότητα είναι μια αξιολογική σύνθεση⁶⁶.

ΑΞΙΟΣΗΜΕΙΩΤΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Από την ανάλυση του ορισμού της αρετής αποδεικνύεται, έμμεσα τουλάχιστον, ότι η αρετή για την οποία μιλά ο Αριστοτέλης είναι μια ανθρώπινη αρετή όχι όμως πανανθρώπινη, είναι η ελληνική αρετή, η αρετή, η αρετή κατά πόλιν κράτος, όπως διαμορφώθηκε από την παράδοση, το πνεύμα της κοινότητας και τον ορθό λόγο του «φρόνιμου». Βρισκόμαστε μπροστά σε μια από τις πιο ωραίες στιγμές της ανθρώπινης σκέψης, η αρετή και η κακία να ορίζονται από την ανθρώπινη λογική⁶⁷.

Η θεωρία αυτή έχει αξία, επειδή αναγνωρίζει την ανάγκη να επιβληθεί κάποιο σύστημα ή, όπως λέει ο Αριστοτέλης, κάποια συμμετρία στις πολύμορφες τάσεις που υπάρχουν μέσα μας. Η συμμετρία είναι, βέβαια, έννοια ποσοτική, αλλά η αγαθή πράξη έχει και την ποσοτική της πλευρά· δεν πρέπει να είναι πολύ λίγη ούτε πάρα πολλή. Οι αρχαίοι Έλληνες είχαν δίκιο όταν υποστήριζαν ότι για να παράγει κανείς οποιοδήποτε αγαθό απαιτούνται ορισμένες ποσοτικές σχέσεις, η ποιότητα στηρίζεται στην ποσότητα⁶⁸.

Μία κριτική στην αριστοτελική θεωρία περί αρετής⁶⁹

Η έμφαση στον χαρακτήρα του δρώντος προσώπου και η προτεραιότητα που αποδίδεται σε συγκεκριμένες αρετές -σε αντίθεση με την επιδίωξη της μεγιστοποίησης της ωφέλειας του συνόλου ή με την

υποταγή στις εντολές του αφηρημένου ηθικού νόμου- υποδεικνύουν ίσως ένα λειτουργικότερο κριτήριο ηθικής ορθότητας. Θα λέγαμε μάλιστα ότι αυτό το κριτήριο είναι περισσότερο απτό και προφανές στον βαθμό που ενσαρκώνεται από το παράδειγμα του ίδιου του ενάρετου ανθρώπου, όπως αυτός περιγράφεται από τους φιλοσόφους που τονίζουν τη σημασία των αρετών.

Το πρόβλημα είναι ότι στις μέρες μας είναι δύσκολο να κατανοήσουμε το ιδεώδες των αρχαιοελληνικών αρετών, που συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με το πρότυπο του “καλού καγαθού” πολίτη της αρχαιοελληνικής κοινωνίας, ιδιαίτερα της Αθήνας της κλασικής εποχής. Έτσι, δεν είναι διόλου βέβαιο ότι οι αρετές για τις οποίες μιλούν ο Σωκράτης, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης μπορούν να καλλιεργηθούν στις σύγχρονες πολιτείες, στις οποίες είναι τελείως διαφορετικές οι συνθήκες ζωής και φαίνεται να έχει χαθεί σε μεγάλο βαθμό το συλλογικό, κοινωνικό ήθος που ενέπνεε τους αρχαίους προγόνους μας. Για τον Αριστοτέλη οι αρετές αποτελούν συστατικά ενός βίου που επιτυγχάνει την ευδαιμονία. Και λέγοντας “ευδαιμονία” ο συγγραφέας των Ηθικών Νικομαχείων εννοούσε την πλήρη άνθηση της ανθρώπινης προσωπικότητας, την ολόπλευρη ενεργοποίηση των κυριότερων ανθρώπινων δυνατοτήτων - όχι απλώς αυτό που σήμερα αποκαλούμε ευτυχία, δηλαδή κάποια, λιγότερο ή περισσότερο, παροδική και υποκειμενική ψυχική κατάσταση ευφορίας. Είναι όμως αμφίβολο αν μια τέτοια πλούσια και ισχυρή αντίληψη του αρχαιοελληνικού αγαθού βίου είναι συμβατή με τον τρόπο ζωής του ανθρώπου του 21ου αιώνα – αν βέβαια είναι επαρκώς κατανοητή από αυτόν. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι το ηθικό μοντέλο του συνετού και ενάρετου ανθρώπου μπορεί να μας φαίνεται κάπως αριστοκρατικό και περιοριστικό, αφού δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί από μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Μπορούμε μάλιστα να παρατηρήσουμε ότι, σύμφωνα πάντα με την αρχική αριστοτελική θεώρηση, το μοντέλο αυτό δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί απόλυτα από τις γυναίκες και από εκείνους που από τη φύση τους ήταν προορισμένοι για δούλοι.

Το συμπέρασμα στο οποίο είναι εύλογο να καταλήξουμε στο σημείο αυτό είναι πως οι αρετές από μόνες τους ίσως δεν επαρκούν για την πλήρη διασάφηση της έννοιας της ηθικότητας - πρέπει όμως να θεωρηθούν συμπληρωματικές προς τις γενικές ηθικές αρχές. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί πως οι αρετές χωρίς αρχές είναι τυφλές, ενώ οι αρχές χωρίς αρετές είναι αδρανείς.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης κειμένου αναφοράς

1. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει η αρετή προϋποθέτει τη μεσότητα. Από ποια σημεία του κειμένου φαίνεται αυτό; Να τα αναδιατυπώσετε με δικά σας λόγια.
2. Ποιες προϋποθέσεις προσθέτει εδώ ο φιλόσοφος, ώστε να οριστεί πληρέστερα η έννοια της μεσότητας;
3. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.
 - α) Η συναισθηματική συμπεριφορά του ανθρώπου χαρακτηρίζεται από ποσοτικές διαβαθμίσεις.
 - β) Οι συνθήκες εκδήλωσης ενός συναισθήματος είναι μία από τις παραμέτρους κατά τον Αριστοτέλη που πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη κατά την αξιολόγηση των συναισθημάτων.
 - γ) Η λέξη ἄριστον και η λέξη ἀρετή παρουσιάζουν γλωσσική συγγένεια κατά τον Αριστοτέλη.
 - δ) Η αρετή επιλέγεται ελεύθερα από το άτομο και εξαρτάται από την επίτευξη της αντικειμενικής μεσότητας.
 - ε) Οι κακίες οφείλονται κατά κύριο λόγο στην υπέρβαση του μέτρου.

Ερμηνευτικές ασκήσεις

1. Να εντοπίσετε τα ρηματικά σύνολα της ενότητας που αναφέρονται στις έννοιες της υπερβολής και της μεσότητας. Ποια από αυτά αναφέρονται στο έργο του υποκειμένου της ηθικής αρετής και ποια υποδηλώνουν την κοινωνική της διάσταση;
2. Ο Α. Lesky αναφέρει για τα Ηθικά Νικομάχεια ότι «είναι μια ανάλυση του ηθικού, όπως αυτό εμφανίζεται κάτω από τις διάφορες συνθήκες της πραγματικότητας», και προσθέτει «ο Αριστοτέλης, σε πολύ ανώτερο βαθμό από τον Πλάτωνα, λαμβάνει υπόψη του την επικαιρικότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς». Να δείξετε την αλήθεια αυτών των απόψεων με τη βοήθεια χωρίων της ενότητας.
4. Ποια είναι η στάση του Αριστοτέλη απέναντι στα συναισθήματα; Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας με αναφορές στο κείμενο.
5. Ποιο είναι το προσεχές γένος της αρετής και ποια η ειδοποιός της διαφορά όπως περιλαμβάνονται στον ορισμό της;
6. **φρόνιμος, τοῦ δέοντος**: Το περιεχόμενο των εννοιών αυτών δεν είναι πάντοτε, οριστικά και εφάπαξ καθορισμένο. Να εξηγήσετε ποιος ορίζει το περιεχόμενό τους και ποια είναι τα όρια του υποκειμενικού και του αντικειμενικού σ' αυτές τις έννοιες;

Λεξιλογικές ασκήσεις

1. Να εντοπίσετε στο κείμενο τα αντώνυμα των λέξεων: **φοβηθῆναι, λυπηθῆναι, ἥττον, ἔλλειψις, ἀμαρτάνεται, ἐπαινεῖται** και της φράσης **οὐκ εὔ**.
2. **φοβηθῆναι, ἐλεῆσαι**: α) Να γράψετε τα ομόρριζα ουσιαστικά που αποτελούν θεμελιώδεις όρους του αριστοτελικού ορισμού για την τραγωδία. β) Να δώσετε από ένα συνώνυμο και ένα αντώνυμο στον κάθε όρο.

Άσκηση παραλλήλου κειμένου

A. Αφού μελετήσετε το παρακάτω απόσπασμα από την "Πολιτεία" του Πλάτωνα και το αρχαίο κείμενο αναφοράς από τα "Ηθικά" του Αριστοτέλη να απαντήσετε στο εξής ερώτημα: Ποια κοινή αντίληψη αναδεικνύεται στα δύο κείμενα αναφορικά με την ανθρώπινη ευθύνη στη διαμόρφωση της ηθικής του συμπεριφοράς;

Και τότε ένας προφήτης, αφού πρώτα τους έβαλε να παραταχθούν με τάξη, πήρε έπειτα από τα γόνατα της Λάχησης κλήρους και παραδείγματα βίων κι ανεβαίνοντας σ' ένα ψηλό θήμα φώναξε: «Της κόρης Λάχησης, θυγατέρας της Ανάγκης, είναι τούτος ο λόγος. Ψυχές της μιας ημέρας, αρχίζει για το θνητό γένος άλλος ένας κύκλος με κατάληξη το θάνατο. Δεν θα σας πάρει με κλήρο κάποιος δαίμονας, θα τον διαλέξετε εσείς το δαίμονα. Οποιανού λάχει ο πρώτος κλήρος, αυτός πρώτος να διαλέξει τη ζωή που αναγκαστικά θα ζήσει. Δεν έχει δεσπότη η αρετή· ανάλογα αν την τιμάει κανείς ή την περιφρονεί, θα 'ναι και πιο μεγάλο ή πιο μικρό το μερτικό του επάνω της. Η ευθύνη είναι αυτουνού που διαλέγει· ο θεός δεν έχει ενοχή».

Πλάτων, Πολιτεία, 617d-e

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια B3.1-2, 1104b3-13

- Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης διακρίνει δύο είδη ηδονών (κατά αντιστοιχία και δύο είδη λύπης):

(1) οι «καλές» ηδονές που προκαλούνται από την επιτέλεση ενάρετων πράξεων, που στηρίζονται στον ορθό λόγο, κι επομένως στη **μεσότητα**.

(2) οι «κακές» ηδονές που προκαλούνται από την επιτέλεση ευτελών, φάυλων πράξεων που δεν στηρίζονται στον ορθό λόγο.

Επομένως, καλείται κάθε άνθρωπος να επιλέξει τις πρώτες. Οφείλουμε να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί απέναντι στο **ήδὺ καὶ τὴν ἡδονήν· οὐ γὰρ ἀδέκαστοι κρίνομεν αὐτήν**. Ωστόσο, δεν πρέπει να υποστηρίξουμε ότι η αρετή είναι απαλλαγή από την ηδονή και τη λύπη, οἱ ἐμφυτεῖς τάσεις πρὸς τὴν ἡδονὴν καὶ τὴν λύπην δὲν πρέπει νὰ καταπνίγονται, ἀλλὰ ἀντίθετα νὰ διαπλάθονται ἐτσι, ὥστε νὰ λάβουν τὸ κατάλληλο σχῆμα⁷⁰. Έτσι αναδεικνύονται: α) η σχέση της αρετής με τις ηδονές και τις λύπες β) ο σημαντικός ρόλος της παιδείας.

Παράλληλο 2ο Αριστοτέλης Ἠθικά Μεγάλα, Α 7.2-4, 1186a12-27

- Στο απόσπασμα από τα Ἠθικά Μεγάλα ο φιλόσοφος αρχικά ορίζει τα «πάθη», τις «δυνάμεις» και τις «έξεις». Το περιεχόμενο των εννοιών αυτών δεν διαφέρει από τους αντίστοιχους εννοιολογικούς προσδιορισμούς που υπάρχουν στα Ἠθικά Νικομάχεια. «Πάθη» ονομάζει ο Αριστοτέλης την επιθυμία, την οργή, τον φόβο, το θάρρος, τον φθόνο, τη χαρά, τη φιλία, το μίσος, τον πόθο, τον ζήλο, τον έλεο και γενικά όσα παρακολουθεί η ηδονή και η λύπη. Ως «δυνάμεις» ορίζει τις δυνατότητες, τις ικανότητες που υπάρχουν στην ψυχή ενός ανθρώπου και τον καθιστούν ικανό να αισθάνεται, να βιώνει, αυτά τα «πάθη». Με τις «έξεις» «τοποθετείται ο άνθρωπος ως προς τα πάθη καλώς ή κακώς από ηθική άποψη», συνιστούν, επομένως, την ιδιαίτερη ψυχική κατάσταση, τον χαρακτήρα που ο άνθρωπος διαμορφώνει με τη στάση που επιλέγει απέναντι σε αυτά. Επομένως, τα «πάθη» (όπως και οι «δυνάμεις») δεν είναι ούτε αρετές ούτε κακίες, καθώς είναι ακούσια, ενώ οι αρετές προϋποθέτουν θέληση και εκλογή ύστερα από ώριμη σκέψη.

Επομένως, οι διακρίσεις καλός ή κακός αρχίζουν μόνο απ' τη στιγμή που ο καθένας μας κρατά μια στάση απέναντι στα συναισθήματα, έχει εὖ ἢ κακῶς προς αυτά. Άρα η αρετή πρέπει να είναι «έξη» που αναπτύσσεται από μια ικανότητα, με την κατάλληλη άσκηση αυτής της ικανότητας⁷¹.

Παράλληλο 3ο Αριστοτέλης Ἠθικά Νικομάχεια, Κ 7.1-2·8-9, 8.13, 1177a12-19· 1177b26-1178a8· 1179a22-32

- Στον πλήρη ορισμό της αρετής στη δεύτερη παράγραφο του Κειμένου Αναφοράς ο φιλόσοφος συνδέει την ηθική αρετή με ένα στοιχείο που προέρχεται από το λόγον έχον μέρος της ψυχής, τη λογική, η οποία αποτελεί στοιχείο καθοριστικό της έννοιας της μεσότητας (πβ. ὠρισμένη λόγῳ), και μάλιστα τη λογική του ανθρώπου που διαθέτει μια διανοητική αρετή, τη φρόνηση (πβ. καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν). Επομένως, από τις διανοητικές αρετές αυτή η οποία έχει συνάφεια με τις ηθικές αρετές είναι η φρόνηση, μια μορφή «πρακτικής σοφίας», η οποία μετέχει και του διανοεῖσθαι (της νόησης, του νου) και του βούλεσθαι (της βούλησης).

Ο Αριστοτέλης στο Παράλληλο Κείμενο τοποθετεί τις διανοητικές αρετές-ικανότητες πάνω από τις ηθικές αρετές και ποιότητες, θεωρώντας ότι οι πρώτες προσφέρουν μεγαλύτερη ευτυχία από τις ηθικές αρετές.

Πρεσβεύει ότι η τέλεια ευτυχία υπάρχει κυρίως στη σοφία, στον διανοητικό και θεωρητικό βίο, γιατί ο νους αποτελεί τη «θεϊκή ουσία» του ανθρώπου. Γι' αυτό προτρέπει τον άνθρωπο να ζει σύμφωνα με το ανώτερο-άριστο μέρος της ψυχής του, του εαυτού του, που ταυτίζει με τον «νου». Έτσι, αν επιλέγουμε συνειδητά τον βίο που αντιστοιχεί στην ανώτερη φύση μας και είναι σύμφωνος με τον «νου», αν φροντίζουμε τον «νου» και ενεργούμε σύμφωνα με αυτόν, τότε θα επιτύχουμε την ύψιστη ευδαιμονία, καθώς αυτή ακολουθεί «την αρετή του αρίστου μέρους μας», εξασφαλίζοντας συγχρόνως την εύνοια των θεών. Καθώς, λοιπόν, η τέλεια ευδαιμονία δεν είναι παρά θεωρητική ενέργεια, η κατεξοχήν διανοητική αρετή που εκθειάζεται στο Παράλληλο Κείμενο είναι η σοφία (πρβ. «Ότι όλα αυτά αναφέρονται κυρίως στον σοφό είναι φανερό. Ο σοφός είναι λοιπόν ο πιο θεοφιλής, και ευλόγως και ο πιο ευδαίμων»).

Η σοφία αναδεικνύει ό,τι θείο υπάρχει στον άνθρωπο και γι' αυτό η θεωρητική ενέργεια που διέπει τη σοφία είναι ανώτερη από την πρακτική ενέργεια της φρόνησης. Ωστόσο στην αριστοτελική σκέψη οι δύο διανοητικές αρετές (η φρόνηση και η σοφία) «συνεργάζονται» αποβλέποντας στη διαμόρφωση του πλήρους ανθρώπου και της τέλει ευδαιμονίας.